

บทที่ ๖

สรุป

วรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเกิดขึ้นและดำรงอยู่ในระบบคุณค่าของวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ของยุค ซึ่งแม้จะได้รับอิทธิพลสืบทอดจากสมัยอยุธยา แต่ก็ เป็นสิ่งที่สร้างใหม่มากกว่าสร้างซ้ำ ความใหม่หรือนวลักษณ์ของงานสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือความแหลมคมลึกซึ้งในการวิเคราะห์ตีความและการอธิบายปัญหาของมนุษย์ เนื้อหาดังกล่าวนี้นประกอบขึ้นด้วยความเชื่อมั่นว่ามนุษย์มีศักยภาพที่จะกำหนดแนวทางชีวิต และศักยภาพที่จะเผชิญปัญหาท่ามกลางชะตากรรมอันเนื่องด้วยข้อจำกัดของชีวิต นวลักษณ์เช่นนี้ได้ส่งผลเป็นเนื้อหาอันลุ่มลึกและทรงพลังของงานเขียนที่ตอบสนองความมุ่งมั่นบากบั่นที่จะฟันฝ่าความเจริญชันภายหลังความสูญเสีย กล่าวได้ว่านวนลักษณ์ของวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นเครื่องบ่งชี้ว่าวรรณคดีในยุคนี้มีพัฒนาการชั้นกว่าวรรณคดีสมัยอยุธยาในหลายแง่มุม

กระบวนการสร้าง-เสพวรรณคดีในรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีรากฐานหยั่งลึกสืบจากมโนทัศน์สองประการ คือ มโนทัศน์เรื่องการเล่นของชนเผ่าไทตั้งแต่ยังเป็นประเพณีมุขปาฐะ เพื่อแสดงออกซึ่งความผาสุกของชุมชน ประสานกับมโนทัศน์ของการบำเพ็ญบารมีในโลกทรรศน์อันเนื่องด้วยพุทธศาสนา บารมีที่สำคัญในวัฒนธรรมนี้คือทานบารมีประกอบกับปัญญาบารมีและวิริยบารมี หรือกล่าวได้ว่า การให้ปัญญาเป็นทานด้วยความวิริยะ เป็นอุดมคติของการสร้างสรรค์ทางวรรณศิลป์ในวัฒนธรรมไทย การเน้นปัญญาเป็นเพราะความสนใจใน ๓ สิ่ง คือ ความยิ่งใหญ่ของเนื้อหา พลังของวัสดุแห่งการสื่อสารคือภาษา และความรับรู้ของผู้สื่อและผู้รับที่จะเชื่อมต่อกันได้ด้วยสื่ออัน

การเน้นปัญญาในการสร้างงานซึ่ง เป็นวัตถุประสงค์อันส่งผลกระทบทางอารมณ์อย่างลึกซึ้งชี้แสดงว่าในมโนทัศน์นี้ปัญญาและอารมณ์มีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน เนื้อหาทางความคิดและเนื้อหาทางอารมณ์ของงานประพันธ์ชิ้นเอกในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นบ่งบอกว่าความรู้เท่าทันในธรรมชาติทางโลกยวิสัยของมนุษย์และความเข้าใจชีวิตเป็นคุณสมบัติสำคัญของมนุษย์ และคุณธรรมสำคัญที่ปรากฏผ่านพฤติกรรมของตัวละครและ โคร่ง เรื่องก็คือการผจญต่อความทุกข์ของชีวิตอย่าง

แกร่งกล้า การเน้นความสำคัญของทุกซ์ในงานเขียนของยุคนี้เป็นมรดกทางปัญญาจากโลกทรรศน์ในพุทธศาสนา ที่ทำให้วิสร่างสุนทรียรสจากการเผชิญกับความผันผวนในความจริงของชีวิต เห็นได้จากประเภทสัจพระเภทหนึ่งของวรรณคดียุคนี้คือนิราศ ซึ่งมีลักษณะเฉพาะของยุค และมีนัยสำคัญเชื่อมโยงกับประสบการณ์ในชีวิตของผู้แต่ง โดยเฉพาะสุนทรภู่ซึ่งแต่งนิราศไว้มากที่สุด และมีชื่อเสียงแพร่หลายมากที่สุด แนวคิดเช่นนี้ได้ปรากฏในงานประเภทย่นายและบทละครด้วย ดังเห็นได้จากโครงเรื่องที่เน้นการต่อสู้และแก้ปัญหาของตัวเอกในขอบเขตกว้างใหญ่ เช่นในกรณีของอิเหนา บุษบา พระสังข์ รจนา ชุนแผน วันทอง พระอภัยมณี และนางละเวง เป็นต้น งานเหล่านี้ได้แสดงอิทธิพลของความคิดจากเรื่องชาดกและเรื่องที่ตั้งตามแนวชาดกหรือเทียบชาดกในพุทธศาสนา ที่เห็นได้ชัดที่สุด คือ สมุทรโฆษคณินท์ โดยเฉพาะตอนปลายที่แต่งในยุคนี้เป็นตอนที่มุ่งเชิดชูการบำเพ็ญบารมีด้วยขันติวิริยะของพระโพธิสัตว์ตัวแทนของมนุษย์บุกุชนที่ต้องฝ่าฟันกับความไร้แก่นสารของชีวิต นอกจากนั้นงานเก่าแก่ เช่น มหาเวสสันดรชาดก ในอรรถกถาชาดกก็ได้เป็นสิ่งบันดาลใจให้เกิดร้อยยาวมหาเวสสันดรชาดกสมันรัตนโกสินทร์ อันเป็นฉบับที่แสดงความห่วงใยทางอารมณ์ของตัวละครทั้งตัวเอกและฝ่ายปฏิปักษ์ได้อย่างมีพลังมากที่สุดในบรรดา "หนังสือมหาชาติ" ด้วยกันตั้งแต่สมัยอยุธยา

สิ่งที่น่าสนใจอย่างยิ่งก็คือ เห็นได้ว่าผู้สร้างงานชิ้นเอกของวรรณคดีสมันรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีความเข้าใจในมนุษย์อย่างถึงแก่นด้วยมโนทัศน์เกี่ยวกับส่วนประกอบทางจิตของชีวิต สิ่งนี้ทำให้ตัวละครทั้งตัวเอกและฝ่ายปฏิปักษ์ไม่ได้ผิดแผกแตกต่างกันโดยสิ้นเชิง กล่าวได้ว่าลักษณะร่วมของตัวเอกและฝ่ายปฏิปักษ์ในงานชิ้นเอกของยุคนี้คือลักษณะร่วมของมนุษย์โดยทั่วไปที่ร่วมชะตากรรมเดียวกันในวังวนของสังสารวัฏ ตัวละครแม้แสดงออกซึ่งศักยภาพที่มีความโดดเด่น และดูเหมือนว่าความโดดเด่นนั้นยังเห็นความยิ่งใหญ่ของมนุษย์ ซึ่งแม้มีข้อจำกัดเพียงใดแต่ข้อจำกัดนั้นก็ไม้อาจปิดกั้นความยิ่งใหญ่ของมนุษย์ได้ ดังนั้นศักยภาพจึงปรากฏท่ามกลางความผันผวน มโนทัศน์เช่นนี้ทำให้บทพรรณนาธรรมชาติที่แสดงตัวตนในส่วนลึกและกระบวนการทางจิตสำนึกของตัวละครทั้งตัวเอกและฝ่ายปฏิปักษ์เป็นวัตรสัจพระเภทอันมีเอกภาพกับองค์ประกอบอื่นในเรื่อง ลักษณะเช่นนี้ปรากฏอย่างน่าสนใจใลิลิตเตลงพ่ายซึ่ง "เล่น"ชนบทนิราศในการสร้างตัวละครฝ่ายปฏิปักษ์ให้มีชีวิตเพื่อเน้นความคู่ควรทางคุณธรรมของฝ่ายปฏิปักษ์กับตัวเอกในวีรกรรมทางประวัติศาสตร์ การประกอบวัตรเช่นนี้เป็นสิ่งแปลกเปลี่ยนจากชนบวรวรรณคดีของพระเกียรติแต่เดิม การเน้นคุณธรรมของการผจญทุกซ์ทั้งในฝ่ายตัวเอกและฝ่ายปฏิปักษ์ซึ่งไม่แบ่งแยกกันที่จริยธรรมของลิลิตเตลงพ่าย

ไม่ต่างจากพระอภัยมณีเท่าใดนัก ทั้ง ๆ ที่ดูเผิน ๆ ที่รูปแบบภายนอกแล้วทพระพันธ์ทั้งสอง เรื่องนี้ ดูแตกต่างกันอย่างมาก

แม้ในงานที่ตัวละครมีข้อบกพร่องทางจริยธรรม และข้อบกพร่องนั้นแสดงชัดในฝ่าย ปฏิบัติมากกว่าตัวเอก ก็เห็นได้ว่าตัวเอกไม่ใช่บุคคลที่ดีพร้อมไปเสียทั้งหมด เช่นขุนช้างขุนแผน ผู้แต่งใช้ประสบการณ์อันเปี่ยมด้วยความเข้าใจชีวิตแสดงความสมดุลของตัวละครทั้งสองฝ่าย การ ตัดสินเชิงจริยธรรมไม่ปรากฏโจ่งแจ้ง แต่ที่เห็นชัดก็คือความบกพร่องทางจริยธรรมเป็นเรื่อง ธรรมดาของบุุคคล เพราะห้กรรมมักเกิดจากข้อจำกัดทางปัญญาของมนุษย์ ถึงกระนั้นท่ามกลาง ความโหดร้ายของชีวิต ข้อดีและความอัปลักษณ์ของมนุษย์ก็ยังมี เชิดชูคุณค่าทางจิตวิญญาณที่ผู้คน ค้น ขึ้นจากสถานการณ์อันเนื่องด้วยข้อจำกัดนั้น นอกจากนี้การยั่วล้อความผิดพลาดของชีวิตด้วยอารมณ์ ชื่นยัง เป็นสิ่งผ่อนคลายความโหดร้ายนั้นและทำให้เกิดการพิจารณาชีวิตอย่างวิพากษ์วิจารณ์สูงขึ้น

แม้กล่าวถึงความแหลมคมในการมองปัญหาและความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์เป็น นวลักษณ์ของวรรณคดีรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งมีใช้การสร้างข้าพเจ้าวรรณคดีอยุธยา ก็มีอาจกล่าว ว่าตัดขาดจากรากฐานของยุคก่อน ๆ เห็นได้ว่ามีความเชื่อมโยงของการสร้าง-เสพวรรณคดีของ ยุคนี้กับมโนทัศน์เรื่องการเล่นซึ่งเป็นมโนทัศน์เก่าแก่ของชนเผ่าไท การเล่นมีความหมายลึกล้ำ เทียบเท่ากับการสร้าง-เสพศิลปะ ซึ่งผู้สร้างและผู้เสพไม่แยกขาดจากกัน ในงานบางประเภท เช่นนิราศ การสร้างวรรณศิลป์เป็นวิถีทางผ่อนคลายความโทมนัสของผู้สร้างและผู้เสพด้วย ความ โสมนัสกับความคลายโทมนัสเป็นสิ่ง เชื่อมโยงกัน การบำเพ็ญทานบารมีด้วยการสร้างศิลปะโดย เฉพาะ วรรณศิลป์จึง เป็นการสร้างกุศลที่ให้ความสุขและชี้ความเป็นปรกติสุขของแผ่นดิน ซึ่งมีได้ หมายความว่าปราศจากปัญหาความทุกข์ยาก แต่ความปรกติสุขนั้นหมายถึงการดำเนินชีวิตใน ครอบครองแห่งการรู้จักปัญหาและความทุกข์ผ่านความรู้สึกและการรับรู้ที่ถูกต้องโดยวิศุทธิ์ คุณ ค่าของวรรณศิลป์จึงกล่าวได้ว่า คือเครื่องบำรุงใจ การเน้นความสำคัญของปัญหาในการสร้าง งานเป็นเหตุผลที่กวีได้รับการยกย่อง เป็นปราชญ์ผู้มีภารกิจในการสร้างสรรค์สมบัติอันจะคงทนต่อ การพิสูจน์นับตั้งแต่ยุคสมัยของตนเป็นต้นมา

ความสำคัญของปัญหาในผู้เสพก็เป็นสิ่งจำเป็นเช่นกัน แม้ไม่ถึงขนาดผู้สร้าง ความซับซ้อนและพลังของ เนื้อหาทางอารมณ์และความคิดในงานประพันธ์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นมูล

สำคัญข้อหนึ่งที่ทำให้เกิดข้อเรียกร้องต่อการใช้ปัญญาและวิจารณญาณของผู้เสพควบคู่ไปกับการปล่อย
 คนให้อยู่ในความครอบงำของความหตุหรรษ์ ปัญญาที่เกื้อกูลความหตุหรรษ์และความงามก็คือปัญญา
 ที่แฝงอยู่ในสาร สิ่งนี้ได้เป็นลักษณะสำคัญของงานชิ้นเอก เช่น อิเหนา ขุนช้างขุนแผน พระอภัยมณี
 โดยเฉพาะในเรื่องหลังนี้ ความสำคัญของการเล่นกับความสำคัญของปัญญาเป็นสิ่งที่ปรากฏควบคู่กัน
 เสมอ เพลงปี่ซึ่ง เป็นสัญลักษณ์ของการเล่นหรือศิลปะต้องประกอบขึ้นและใช้ด้วยปัญญาและความ
 ละเอียดอ่อนทางอารมณ์ การเล่นหรือศิลปะจึงเป็นส่วนของการแก้ปัญหาชีวิตและสังคมได้พอ ๆ
 กับอาจเป็นเครื่องนำไปสู่ความยุ่งยากได้หากขาดปัญญากำกับ และปัญญาที่สำคัญที่สุดก็คือการรู้เท่า
 ทันโลกและชีวิต

สิ่งที่ชี้ว่าวรรณคดีรัตนโกสินทร์ตอนต้นไม่ใช่การสร้างซ้ำจากสมัยอยุธยาอีกคือการพัฒนา
 เนื้อหาและรูปแบบรวมทั้งกลวิธีที่มีลักษณะ เฉพาะอย่างชัดเจน มีการสืบทอดมโนทัศน์สำคัญบาง
 ประการของสถาบันวรรณคดีในยุคก่อน มโนทัศน์ดังกล่าว ได้แก่ มโนทัศน์การเล่นและมโนทัศน์การ
 สร้างกุศลหรือการบำเพ็ญบุญมีเพื่อ เป็นวิถีสู่ความหลุดพ้นอันเป็นอุดมคติสูงสุดในโลกทรรศน์ทาง
 พุทธศาสนา ในโลกทรรศน์ของปราชญ์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ ศิลปะจะเป็นรองก็แต่ศาสนา
 เท่านั้น และอาจเป็นหนทางสู่ความบรรลุอุดมคติทางศาสนาได้ด้วย

มโนทัศน์ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือมโนทัศน์เรื่องการเกลากลอนซึ่งมีมาแต่สมัยอยุธยาอัน
 เป็นมรรควิถีสำคัญที่แสดงถึงประสบการณ์ร่วมของผู้สร้างและผู้เสพ โดยเฉพาะผู้เสพนั้นจะยังมีต่อ
 ไปไม่จบสิ้น มโนทัศน์นี้เชื่อมโยงกับมโนทัศน์ที่จะสร้างศิลปะให้เป็นวัตรสุนทรีย์ชั้นเลิศเท่าที่สติปัญญา
 และความรับรู้อันประณีตของมนุษย์จะอำนวยให้ การประกอบวัสดุอย่างพิถีพิถันของงานสมัย
 รัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นข้อยืนยันมโนทัศน์นี้ แม้อาจกล่าวว่างานที่ใช้ฉันทลักษณ์เดิมคือ โคลงฉันท
 กาพย์ร่ายอาจมีข้อจำกัดอยู่บ้างจากเปลี่ยนแปลงของภาษา(ในกรณีของ โคลง) และการผูกพัน
 อยู่กับบรรทัดฐานเชิงอุดมคติจากงานยุคเก่า แต่กวีเอกของรัตนโกสินทร์ก็ได้พิสูจน์ว่าความมีชีวิต
 และคุณค่าของงานเก่าได้กระตุ้นความมูมานะบากบั่นของคนให้อาชนะอุปสรรคอันเนื่องจากความ
 เปลี่ยนแปลง และนำวัสดุในส่วนคล้ายคลึงกับงานเก่ามาใช้ประสานกับวัสดุในยุคของคนได้อย่าง
 กลมกลืนและมีพลัง โดยสามารถให้แง่มุมของแนวคิดและสัมผัสทางอารมณ์ในประสบการณ์ของยุคใหม่
 วัสดุและรูปแบบอย่าง เก่านั้นแม้ได้สร้างระยะห่างแก่ผู้รับแต่ก็ได้กระตุ้นการรับรู้ต่อสารอันพิสดารที่
 ไม่ขึ้นแก่กาลและสถานที่

ความเพ่ง เล็งต่อการประกอบวัสดุเพื่อสร้างงานอันเป็นวัตถุประสงค์ทำให้เกิดการพัฒนา
 แก่งานประพันธ์ชนิดใหม่ คือกลอน ที่เติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วและเป็นคำประพันธ์ที่สำคัญของยุคนี้
 พัฒนาการที่สำคัญก็คือการใช้ประโยชน์จากความประสานอย่างสม่ำเสมอของ เสียงในลักษณะกลบท
 ให้สามารถสื่อความได้หลากหลายและแต่งคิดต่อกันเป็นเรื่องราว ลักษณะกลอนเช่นนี้ซึ่งนำโดย
 สุนทรภู่เป็นจุดยอดของพัฒนาการของกลอน ความงดงามที่ปรากฏชัดที่สุดในสารของวัสดุเช่นนี้คือ
 ความพลิ้วไหวของอารมณ์ที่สัมพันธ์กับความเคลื่อนไหวของธรรมชาติซึ่งมีทั้งความกลมกลืนและแปลก
 แยกจากมนุษย์

เห็นชัดว่าคุณค่าสำคัญของวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นคือ เอกภาพของงานที่สามารถ
 ประสานคุณค่าทางสุนทรียะกับคุณค่าทางจริยธรรมได้อย่างกลมกลืน ความเป็นวัตถุประสงค์ที่ปรากฏ
 เด่นและให้ความจริงใจอย่างลึกซึ้งด้วยวัสดุที่จัดเข้าเป็นองค์ประกอบต่าง ๆ ของงานได้เข้าการ
 พ่วงพันใจในหลายแง่มุมทั้งด้านอารมณ์และความคิดซึ่งสัมพันธ์กัน การไม่แสดงค้ำตัดสินเชิง
 จริยธรรมอย่าง โจงแจ้ง ในงานส่วนใหญ่ของยุคนี้ได้ให้ข้อคิดเชิง จริยธรรมอย่างแนบเนียนลุ่มลึก
 การลดลักษณะ เชิงอุดมคติอย่างตายตัวในตัวเอกเป็นสิ่ง เสริมความลุ่มลึกในส่วนนี้ เพราะทำให้เห็น
 ว่าการเสาะหาอุดมคติที่เหมาะสมจากสภาพการณ์ที่เป็นจริงของชีวิตเป็นสิ่งสำคัญ

ความซับซ้อนและ เข้มข้นของ เอกภาพดังกล่าว เป็นมูลเหตุที่ทำให้งานของยุคนี้เป็นสิ่งอัน
 พึงพิศวงและให้ความรู้สึกเชิงวิจารณ์แก่ผู้เสพได้เสมอมา อันทำให้เกิดข้อถกเถียงในกิจกรรมเชิง
 ปัญหาในสมัยหลัง แต่ความซับซ้อนและ เข้มข้นดังกล่าวอาจทำให้เกิดความเข้าใจในเชิงลบต่อคุณ
 ค่าของงานได้เหมือนกันหากไม่สามารถหยั่ง เห็นความซับซ้อนนั้นแต่จับเอาวัสดุบางส่วนหรือเนื้อหา
 บางอย่างมาพิจารณาโดยไม่คำนึงถึง เอกภาพของงานซึ่งให้แรงกระตุ้นอันลึกซึ้ง ได้

กล่าวได้ว่าความ เข้มข้นลึกซึ้ง ของงานยุคนี้เป็นที่ยอมรับกันเป็นส่วนมากในผู้เสพของสมัย
 ปัจจุบันทั้งที่เป็นนักวรรณคดี นักวิชาการในศาสตร์อื่น นักวิจารณ์สังคมวัฒนธรรม และบุคคลทั่วไป
 ทั้งนี้ย่อมแสดงว่างานอันสร้างจากยุคซึ่งมีอัจฉริยภาพที่มีลักษณะ ของวรรณกรรมเอกที่คงทนต่อการ
 ตรวจสอบอันหลากหลาย คุณค่าสำคัญซึ่งเป็นปัจจัยของคุณสมบัตินี้ก็คือ เนื้อหาที่ให้ความนัยถ้อยคำ
 และกระตุ้นความนัยถ้อยคำต่อมนุษย์ โดยแสดงผ่านวัสดุคือภาษาอันมีประสิทธิภาพด้วยอัจฉริยภาพ
 ร่วมของผู้แต่ง ในลีลาแตกต่างกัน

การดำรงอยู่อย่างมีความหมายของงานประพันธ์ในสถาบันวรรณคดีของยุคนี้เป็นการตอบสนองความต้องการเชิงสุนทรีย์ของยุคซึ่งเห็นคุณค่าของปัญญาตามแนวพุทธศาสนา การประกอบวัดสุนทรีย์ด้วยวัสดุอันทรงพลังด้วยศักยภาพของผู้แต่ง ได้พัฒนาขึ้นอย่างรวดเร็วในบริบททางสังคมวัฒนธรรมที่เพิ่งฟื้นขึ้นจากความสูญเสีย มีการผ่อนคลายของระบบไพร่สัมพันธ์กับความขยายตัวทางเศรษฐกิจและการฟื้นฟูอุดมการณ์ทางพุทธศาสนาพร้อมทั้งการศึกษารากเหง้าทางศิลปวัฒนธรรมที่เคยรุ่งเรืองอยู่ในยุคก่อน บริบททางสังคมวัฒนธรรมเหล่านี้ทำให้เกิดความเชื่อมั่นในตัวเองแก่ "นักปราชญ์ราชบัณฑิต" และผู้ประกอบศิลปะในวัฒนธรรม "การเล่น" ของยุคที่ตระหนักในความรับผิดชอบต่อการสร้างสรรค์ทางศิลปะให้เป็นสิ่งที่มีชีวิตอยู่ในวิถีชีวิตของสังคม

อัจฉริยภาพของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นดังกล่าวมานี้เป็นเหตุผลสำคัญที่บ่งชี้ว่าความเข้าใจอันลุ่มลึกในมรดกทางปัญญาและอารมณของสังคมไทยเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดความเบ่งบานเฟื่องฟูแก่การสร้างสรรค์ทางวรรณศิลป์ของยุคนี้เมื่อบริบทอันเหมาะสมทางสังคมวัฒนธรรมเอื้ออำนวยให้ อัจฉริยภาพเช่นนี้เองทำให้สารของงานได้บรรจุความหมายอันทรงคุณค่าข้ามมิติแห่งเวลามาได้ถึงปัจจุบัน

ข้อเสนอแนะ

การศึกษาที่ได้กระทำมานี้เป็นความพยายามที่จะหาภาพรวมของคุณค่าและลักษณะเด่นของวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นโดยเชื่อมโยงกับวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ของสังคมไทยและบริบททางสังคมและวัฒนธรรมของยุค การศึกษาปฏิกิริยาของผู้รับในสมัยต่อมาเป็นส่วนประกอบที่ยืนยันคุณค่าอันคงทนต่อการตรวจสอบแม้ในบริบททางสังคมที่ผันแปรกันไป ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะว่าควรจะศึกษาปฏิกิริยาของผู้รับในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นด้วย สิ่งที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งก็คือคุณค่าอันทรงพลังของงานยุคนี้ทั้งเชิงสุนทรีย์และเชิงจริยธรรมมีผลต่อการสร้างงานในสมัยต่อมาเพียงไรหรือไม่ และสมควรจะได้มีการศึกษาต่อไปถึงภาพรวมของวรรณคดีไทยเชิงประวัติในยุคอื่น ๆ เพื่อให้เห็นวิวัฒนาการส่วนรวมของวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ของไทยอย่างสมบูรณ์ นอกจากนี้ยังควรจะได้วิพากษ์วิจารณ์การศึกษาในแนวนี้ให้มากขึ้นเพื่อความเจริญก้าวหน้าของวรรณคดีศึกษาของไทยต่อไป